

DE POSITIE VAN DE FRANA IN HET FRIESE MIDDELEEUWSE RECHTSBESTEL

Summary

It can be proven with reasonable certainty, that the position of the *frana* was based upon a decision of the communal assembly [= landsgemeente]. In consequence of the fact that he also had to swear an oath of loyalty to the lord that exercised authority in the whole or in a part of Friesland – this could be a king, but also a bishop or a count – the *frana* appeared in the different Frisian Medieval laws as a subordinate of different rulers. The latter can be observed particularly well in Westerlauwers Friesland, where after the 11th century the political relationships were subject to quite some modifications. Based on this theory the existence of the *frana* does not have to be related to the reign of a specific lord of the land. The *frana* appears in the sources until the 13th/14th centuries. When the function has been created is unknown, but this could well have been even before the Frankish conquest. There are indications that the appointment of their own judges and other leaders has been an old custom amongst the Frisians.

Inleiding

Lang al wordt er gediscussieerd over de positie die de zgn. *frana* in het middeleeuwse Friese rechtsbestel heeft ingenomen. Afgaande op de taalkundige betekenis van de titel en de in de Friese wetten uit die tijd gegeven functieomschrijvingen moet hij de vertegenwoordiger zijn geweest van een boven hem staande 'heer'. Maar omdat nergens expliciet wordt gezegd, namens welke 'heer' dan wel, zijn met name op dit punt vele theorieën naar voren gebracht. Hij is gezien als een schout¹ – zonder enige nadere precisering en alleen daarom al is deze verklaring onbruikbaar – een *comes et advocatus* van de bisschop van Utrecht², een koningsvoogd³, een landsschout⁴ – dus wel met een precisering, want een landsschout was de hoogste rechtsambtenaar namens een graaf – en zonder hem landsschout te noemen en ook geen andere verklaring van zijn titel te geven als de permanente vertegenwoordiger van een graaf⁵. Zijn er dus al vele oplossingen aan de hand gedaan, gezien de tegenstrijdigheden erin kan men zich afvragen of de juiste er wel bij is en of het feit waar het om draait, niet over het hoofd is gezien.

Probleemstelling

Dat over de positie van de *frana* zo verschillend wordt gedacht, gaat ongetwijfeld terug op de zeer uiteenlopende feiten die daaromtrent in de Friese middeleeuwse wetteksten – nagenoeg de enige beschikbare bronsoort – worden meegedeeld.

In de *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten* wordt hij afgeschilderd als een direct onder de koning staande ambtenaar. Hij is de voorzitter van het landsgerecht en int de koningsboete van 3 pond. Op grond van dit feit kan hij worden getypeerd als een koningsvoogd.

In een van de *Keuren* – de tweede, maar alleen in een uit Westerlauwers Friesland afkomstige versie ervan – wordt de *frana* aangeduid als de vertegenwoordiger van een bisschop. Gezien de herkomst van de tekst moet de hier bedoelde bisschop die van Utrecht zijn. Een van de verst uitgewerkte theorieën betreffende de *frana* – die van de rechtshistoricus N.E. Algra – is op deze vermelding gebaseerd – de *frana* was een met de koningsban uitgeruste bisschoppelijke vice-graaf en voogd.

Van deze visie is de onhoudbaarheid inmiddels aangetoond door de geldhistoricus D.J. Henstra. In de theorie van Algra wordt de *frana* aldus een exclusief Westerlauwers-Friese functionaris, want dat was na de 11e eeuw nog het enige gebied dat èn Fries was èn tot het bisdom Utrecht behoorde. En dat is in strijd met de uit de Friese gebieden beoosten de Lauwers

overgeleverde wetteksten waarin de *frana* optreedt⁶.

De typering van de *frana* als een landsschout is van Henstra. Maar die kan ik ook niet helemaal volgen omdat hij niet uitlegt, waarop het verschil in betiteling *frana* / schout teruggaat. Mogelijk wordt hierom in de laatstgenoemde verklaring de weinig zeggende term representant gebruikt. De wettekst waarin de *frana* het meest frequent als landsschout wordt genoemd, is het Westerlauwers-Friese *Oude Schoutenrecht*. Hij treedt daarin op als de inner van de Hollandse gravenboete van 2 pond. Maar of hieruit de conclusie mag worden getrokken dat de *frana* zijn positie dankte aan een grafelijk initiatief, valt te bezien. Wat in de *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten* over hem wordt meegedeeld, is in elk geval hiermee moeilijk in overeenstemming te brengen.

Naar uit het voorgaande blijkt, valt voor de meeste theorieën wel iets pro en contra te zeggen. Het antwoord op de vraag van wie de *frana* de vertegenwoordiger is geweest, lijkt afhankelijk te zijn van de gebruikte bron. Voor dit verschijnsel zal een verklaring moeten worden gevonden. Derhalve is het nodig dat nog eens kritisch naar de feiten die over de benoemingswijze van de *frana* bekend zijn, wordt gekeken.

De verschillen in de functieomschrijving

De hierboven gesignaleerde tegenstrijdigheden in de opvattingen omtrent de juridische status van de *frana* meen ik te kunnen verklaren uit de aard van het overgeleverde bronnenmateriaal. Zij hangen samen met de verschillen in het politieke doel dat door de codificatie van de wetten moest worden gediend. Hierdoor hebben de wetten een zekere ideologische kleuring gekregen.

De *Keuren en Landrechten*, die hebben gegolden in het Friese gebied tussen Vlie en Wezer, waren bedoeld om de rijksonmiddellijke status van Friesland te bewijzen. Het is daarom dat de *frana* erin wordt afgeschilderd als een koningsvoogd⁷. Het *Oude Schoutenrecht* had geen algemeen-Friese pretentie. Deze wet heeft alleen rechtskracht gehad in Westerlauwers Friesland en heeft het bewind aldaar van de graaf van Holland moeten rechtvaardigen en regelen. Daarvoor was het nodig dat de *frana* werd voorgesteld als een ambtenaar van de graaf⁸.

De verschillen in de functieomschrijvingen van de *frana* lijken dus – in elk geval mede – een weerspiegeling te zijn van de politieke ontwikkelingen die zich in de loop van de tijd in Friesland en met name in het Westerlauwerse deel ervan hebben voorgedaan. Derhalve zou het heel goed kunnen dat in de genoemde wetten een eenzijdig en onvolledig beeld van de werkelijkheid wordt geschetst.

Om te kunnen uitmaken of het laatste het geval is, zal moeten worden gezocht naar andere gegevens dan de tot nu toe genoemde. Wat betreft de wetten mag er daarbij van worden uitgegaan dat daarin ook recht is opgenomen dat minder door ideologische uitgangspunten beïnvloed is geweest. Er kunnen ook bepalingen in voorkomen die hebben berust op oud gewoonterecht of op rechterlijke uitspraken van eerder datum dan het tijdstip van codificatie van de teksten⁹. Derhalve hoeft niet te worden uitgesloten dat nog gegevens zijn te vinden die tot nu toe over het hoofd zijn gezien of die bij nader inzien anders blijken te moeten worden geïnterpreteerd.

De benoemingswijze van de *frana*

Voor het hier door mij gestelde doel is het niet noodzakelijk alles wat in de wetten over de positie van de *frana* wordt gezegd na te gaan. Algra heeft in verschillende publikaties wel zo ongeveer alles hierover bijeen gebracht¹⁰. Interessant zijn voor mij slechts die bepalingen, waaraan inzichten voor een andere opvatting kunnen worden ontleend.

Het wetsartikel dat m.i. hiervoor richtingbepalend is, staat in het zgn. *Landrecht der Vriesne* – een waarschijnlijk ten behoeve van de Hollandse graaf Willem III (1304-1337) of Willem de IV (1337-1345) gemaakte Nederlandse vertaling van het in het Oudfries geschreven *Oude Schoutenrecht*¹¹. De *frana* wordt er niet in genoemd maar, zoals ik zo meteen nader zal uiteenzetten, kan men geen ander dan hem ermee op het oog hebben gehad. Ter wille van de

begrijpelijkheid citeer de bepaling hier in de moderne Nederlandse vertaling van Ph. H. Breuker¹².

"Als de graaf in het land komt en hij ongehoorzame lieden zoeken (= voor het gerecht brengen) zal, zo zal diegene zijn vaandel voeren (=de strafexpeditie leiden) die de gemeenschapseed bewaart (= de algemene vrede waarborgt). Zo zal hij binnen zijn geslacht zorgen voor twee en zeventig verwanten (nl. om hem te helpen) eer hij dat met recht voeren mag"¹².

Ook deze tekst is door Algra besproken¹³. Hij heeft aannemelijk gemaakt dat uit de eerste zin van de bepaling kan worden afgeleid dat zij betrekking heeft op de *frana*. Ook in andere wetten wordt de *frana* soms voorgesteld als de militaire leider die verantwoordelijk was voor de handhaving van de vrede in het land. Hij was de hoogste rechter, riep de Friezen op als ze gewapend dienden te verschijnen¹⁴ en had de leiding bij een *woesting*, dat is de vernieling van het huis van iemand die uit de rechtsgemeenschap was verstoten¹⁵. Uit de tweede zin heeft Algra geconcludeerd dat de *frana* een door de Friezen zelf gekozen ambtenaar moet zijn geweest¹⁶. Volgens hem mag erin worden gelezen dat – ik citeer – "ieder aanzienlijk lid van een niet van tevoren aangewezen geslacht voor die functie [van *frana*] in aanmerking kon komen, mits hij maar de machtigste man in het land was en voldoende steun genoot van zijn *susterlingen* [=verwanten]."

Voor deze uitleg valt m.i. veel te zeggen, maar ze staat wel op gespannen voet met Algra's definiëring van de *frana* als een *comes et advocatus*, want over de aanstelling van graven en voogden gingen de Friezen niet. In het werk waaraan ik het bovenstaande ontleen, gaat Algra op dit probleem niet in, maar hij komt erop terug in zijn boek over het Oudfries recht¹⁷. Omdat enkele artikelen uit de *Keuren* en *Landrechten* waarin de *frana* wordt genoemd, mogelijk stammen uit de Noormannentijd, zo zegt hij daar, moet worden aangenomen dat er ook toen al een vergelijkbare functionaris is geweest. Maar nu vraagt hij zich wel af of deze *frana* ook een ambtenaar van de bisschop van Utrecht kan zijn geweest. Hij meent dat dit niet hoeft te worden uitgesloten, omdat de Utrechtse bisschop al in de 10^e/11^e eeuw met de grafelijkheid in Westerlauwers Friesland beleend kan zijn geweest. Zoals ook Henstra heeft betoogd, ontbreekt voor deze hypothese echter elk bewijs¹⁸. Ze mag m.i. zelfs in strijd met de bronnen worden genoemd. Tot ver in de 11^e eeuw worden geen anderen dan wereldlijke heren als graven in Westerlauwers Friesland worden genoemd¹⁹.

Er moet dus worden geconstateerd dat Algra in zijn argumentatie is vastgelopen. Teruggrijpend op wat ik eerder over de verschillen in de functieomschrijvingen van de *frana* heb gezegd, zou het probleem echter ook als volgt kunnen worden opgelost. De *frana* werd inderdaad door de Friezen gekozen, maar kon afhankelijk van de wisselende politieke verhoudingen worden voorgesteld als de dienaar van verschillende heren. Aldus zouden de in de wetten voorkomende ongerijmdheden zijn verklaard.

In de tijd dat al het staatsgezag nog werd gezien als een afgeleide van dat van de koning – en dat was zo tot ongeveer de 12^e eeuw – is de *frana* uitgerust geweest met de koningsban. Hiervoor zal hij een eed van trouw aan de koning hebben moeten afleggen, wat destijds een gebruikelijke procedure was. De aanstelling van de in de tweede *Keur* genoemde *bisscops frana*, die kon beschikken over de koningsban, zou op deze manier verlopen kunnen zijn. In de tijd dat de graven min of meer zelfstandige vorsten waren geworden – een proces dat in de loop van de 12^e/13^e zijn beslag kreeg – werden de *frana*'s bekleed met de grafelijke ban. Aldus werd in het *Oude Schoutenrecht* de *frana* de vertegenwoordiger van de graaf. Dat in de *Keuren* en *Landrechten*, waarvan de codificatie volgens mij tot ongeveer 1250 teruggaat, de koningsban als het machtsinstrument wordt genoemd, zie ik als een uitvloeisel van de door de Friezen nagestreefde status van rijksonmiddellijkheid. De opstellers moeten de band met de koning hebben willen handhaven, want een opzegging daarvan was een in die tijd nog onmogelijke politieke optie. Hiermee lijkt mij voor het probleem dat de *frana* de ondergeschikte van verschillende heren kon zijn, een oplossing te zijn gevonden. Blijft over te onderzoeken of de eraan ten grondslag liggende hypothese dat de *frana* door de Friezen werd gekozen, overeind kan worden gehouden.

Het keuzeprincipe

Zoals ik al zei, is voor mijn stelling dat de *frana* werd gekozen geen direkt bewijs in de bronnen te vinden. Het kan alleen meer aannemelijk worden gemaakt, doordat van andere rechtsambtenaren bekend is dat zij op deze wijze werden aangesteld. Dit blijkt zelfs zo vaak te zijn voorgekomen dat het keuzeprincipe m.i. mag worden aangemerkt als een rechtsgewoonte.

Als eerste voorbeeld ervan noem ik de *asega*, een evenals de *frana* voor het Friese middeleeuwse recht typerende ambtenaar. De *asega* moest ervoor zorgen dat bij een rechtszaak de procedurele regels in acht werden genomen²⁰. In die hoedanigheid trad hij op als de vertegenwoordiger van de landgemeente. Volgens de derde van de *Zeventien Keuren* werd hij door het volk gekozen, maar moest hij ook een eed afleggen aan de koning²¹. De aanstelling van de *asega* is dus verlopen op een wijze als die boven door mij voor de *frana* geschetst. *Asega* en *frana* hadden meer met elkaar gemeen. Beiden stonden in dienst van het landgerecht, de hoogste rechtsinstantie, en waren in het land tevens de enige functionaris in hun soort.

Afgaande op hun benaming is bij de aanstelling van gerechtsgetuigen in grote lijnen dezelfde procedure gevolgd. Zoals o.a. uit het *Oude schoutenrecht* blijkt, werden zij betiteld als *koningsgetuigen*²². Van getuigen als de hier bedoelde staat vast dat zij waren gekozen²³. De toevoeging aan hun titel van het epitheton 'konings' kan worden uitgelegd als een aanwijzing ervoor dat ook zij alvorens als zodanig te mogen optreden een eed aan de koning moesten zweren.

Dat deze wijze van aanstelling niet ongebruikelijk is geweest, blijkt uit een parallel die met een ander gebied kan worden getrokken. Uit de *Saksenspiegel* kennen we de figuur van de *gograaf*²⁴. Wat over de positie van de *gograaf* en die van de *frana* in de rechtsbronnen wordt gezegd, vertoont grote gelijkens. Beiden waren rechter, vervolgden misdadigers, inden belastingen en riepen op tot de landsverdediging. Ook wat betreft hun ambtsgebied kan van gelijkens worden gesproken. *Go* is een andere ook in Friesland gebruikte benaming voor land. Van de *gograaf* weten we dat hij werd gekozen door de landgemeente en in zijn functie werd bevestigd door de landsheer.

Uit deze voorbeelden concludeer ik dat een op keuze berustende benoeming, zoals door mij voor de *frana* aangenomen, een reële mogelijkheid mag heten.

Of ook een aantal uit de Friese geschiedenis bekende keuzes van leiders met de instelling van de *frana* in verband mogen worden gebracht, valt helaas moeilijk uit te maken, omdat voor de daarbij betrokken personen een andere titel wordt gebruikt. Toch wil ik er hier op wijzen omdat wat over hun aanstelling te berde wordt gebracht, steun geeft aan mijn theorie dat in dezen van een gewoonte mag worden gesproken.

In 873 hebben de Friezen in Oostergo een eigen leider aangesteld die hen moest verdedigen tegen de invallende Noormannen en die werd betiteld als *dux*, wat hier vertaald moet worden met legeraanvoerder²⁵. Over de aangestelde persoon wordt verder alleen gezegd dat hij ook een Noorman was en dat hij al lang onder de Friezen woonde. We kennen niet zijn naam en weten niet hoe de keuze tot stand is gekomen noch waarom de graaf van Oostergo, die wel in de tekst wordt genoemd en wiens taak dit toch was, niet de leiding op zich heeft genomen. In het bericht wordt echter wel meegedeeld dat de Friezen zich over de eisen van de Noormannen hadden beraden. Het zou dus om een aanstelling door de rechtsgemeente kunnen zijn gegaan.

In 1132 werd door de bewoners van West-Friesland, waarmee het huidige gebied in de kop van Noord-Holland wordt bedoeld, Floris de Zwarte als leider gekozen²⁶. Floris was de jongere broer van de Hollandse graaf Dirk VI met wie hij in onmin leefde. Floris verbond zich met de Westfriezen omdat die hem de heerschappij over West-Friesland hadden beloofd. Dus ook in dit geval lijkt het erop dat over de aanstelling was vergaderd in de landgemeente.

Iets soortgelijks als in West-Friesland was gebeurd, zouden nog in 1400 de Friezen van Westergo en Oostergo doen om zich te verdedigen tegen een andere Hollandse graaf, Albrecht van Beieren²⁷. In dit geval ging het niet om de keuze van een gravenzoon, maar om twee personen – één per go – uit de Friese adel.

Uit deze voorbeelden blijkt dat keuze van leiders bij de Friezen is voorgekomen. In het rond 1300 opgestelde valse *Karelsprivilege* heet het dat de Friezen daarmee handelden overeenkomstig een hun door Karel de Grote verleend recht²⁸. Als voorbeelden ervan worden hier genoemd de verkiezing van rechters en van een *potestaat*. Eigen keuze van leiders zou dus een al eeuwen bestaande gewoonte zijn geweest.

Tot slot kom ik nog even terug op het door mij geciteerde artikel uit het *Landrecht der Vriesne*, omdat na het bovenstaande de betekenis en de bedoeling ervan duidelijker uiteen kunnen worden gezet. Naar we weten, is in de tijd waaruit het *Landrecht* stamt, door de Friezen van Westergo met de Hollandse graaf onderhandeld over de erkenning van het grafelijke gezag. Een blijvend resultaat is daar niet uit voortgekomen omdat de Friezen weigerden aan de graaf het recht af te staan op de hoge jurisdictie²⁹. Over dit geschil is een oorkonde uit die tijd overgeleverd, waaruit valt op te maken dat er onenigheid bestond over de benoeming van schouten, schepenen, *asega's* en *frana's*³⁰. Volgens de in de oorkonde vastgelegde uitspraak van twee Friese geestelijken die kennelijk op de hand waren van de graaf, kwam het benoemingsrecht van deze ambtenaren toe aan de graaf en was dit al zo sinds 400 jaar. Wat de Friezen hiertegen hebben ingebracht wordt niet gezegd, maar dat zij zich in dezen hebben beroepen op het principe van eigen keuze lijkt nauwelijks twijfel. Ik wees al op het *Karelsprivilege* waarin dit principe nadrukkelijk wordt genoemd. Blijkens een in 1310 opgestelde oorkonde waren de rechters van Westergo bereid de jurisdictie van de Hollandse graaf te erkennen op voorwaarde, dat daarbij de aan de Friezen door Karel de Grote verleende privileges werden geëerbiedigd³¹. Deze gegevens duiden op een meningsverschil, waarbij twee rechtsprincipes – het landrechtelijke verdedigd door de Friezen en het leenrechtelijke aangehangen door de graaf - met elkaar in botsing zijn gekomen. Volgens mij moet ook het bepaalde in het *Landrecht der Vriesne* in dit verband worden geplaatst. De aan de erin optredende persoon – na gezegd zo goed als zeker de *frana* – gestelde eis dat hij de steun genoot van 72 verwanten in het land, sluit meer aan bij het landrecht dan bij het leenrecht, want zo kon alleen iemand die wortels in de Friese samenleving had voor de functie in aanmerking komen. Opneming van een regel als deze in een rechtstekst, die bestemd was voor een partij waarmee men over dit soort zaken van mening verschilde, wijst er sterk op dat het hier ging om een oude rechtsgewoonte die de Friezen gehandhaafd wensten te zien. Deze conclusie sluit aan bij die door Breuker getrokken als geldend voor het *Landrecht* in zijn geheel: een verzameling van Friese rechtsgewoonten bijeengebracht in een tijd van nieuwe machtsverhoudingen³².

Conclusie

Naar ik meen met een redelijke mate van zekerheid te hebben aangetoond, berustte de positie van de *frana* op een keuze door de landgemeente. Doordat de *frana* tevens een eed van trouw moest afleggen aan de heer die het gezag in Friesland of een deel ervan uitoefende – dat kon de koning zijn maar ook een bisschop of een graaf – komt hij in de Friese wetten voor als de ondergeschikte van verschillende machthebbers. Dit verschijnsel laat zich vooral in Westerlauwers Friesland, waar na de 11^e eeuw de staatkundige verhoudingen nogal aan verandering onderhevig zijn geweest, goed volgen.

Uitgaande van deze theorie hoeft het optreden van de *frana* niet aan de regeerperiode van een bepaalde landsheer te worden gebonden. De *frana* wordt nog in bronnen die in de 13^e/14^e eeuw zijn gecodificeerd vermeld³³. Er is ten tijde van de Hollandse graven Willem III en Willem IV nog tussen de Friezen van Westergo en genoemde graven over zijn benoemingswijze onderhandeld. Dat hij in de laat-middeleeuwse rechtsbronnen op de achtergrond is geraakt en eruit is verdwenen tenslotte, moet volgens mij in verband worden gebracht met het verval van het landsgerecht dat zich in de tijd van de Friese vrijheid heeft voorgedaan. Over de tijd waarin de functie is ingesteld zijn we niet ingelicht, maar dat zou zelfs al voor de Frankische verovering van Friesland kunnen zijn gebeurd. Er zijn aanwijzingen dat de eigen keuze van rechters en andere leiders een oud rechtsgebruik bij de Friezen is geweest.

Noten

- 1.) Ph. Heck, *Altfriesische Gerichtsverfassung*, Weimar 1894, p. 37.
- 2.) N.E. Algra, *Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland*, Groningen 1966, p. 22-26.
N.E. Algra, *Rechtshistorische aspecten van het Landrecht der Vriesne*, in : Ph.H. Breuker (red.), *Landrecht der Vriesne : tekstuitgave en commentaar*, Leeuwarden 1996, p. 91-223, aldaar p. 140-155.
- 3.) J.R.G. Schuur, *Het ontstaan van de Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, in : It Beaken 2010, p. 175-214, aldaar p. 189-192.
- 4.) D.J. Henstra, *De eerste optekening van de algemeen-Friese Keuren*, in : It Beaken 2001, p. 99-128, aldaar p. 110.
D.J. Henstra, *De wereldlijke positie van de bisschop van Utrecht in Westerlauwers Friesland*, in : It Beaken 2003, p. 125-144, aldaar p. 135-137.
J.R.G. Schuur, *De plaatsing van de Schoutenrechten in hun historische context*, in : It Beaken 2014, p. 1-33, aldaar p. 11-13.
- 5.) J. Krolis-Sytsema, *Frana und Schulte in den Ommelander Rechtshandschriften*, in : *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 1990, p. 242-254, aldaar p. 245.
L. van der Tuuk, *De Friezen. De vroegste geschiedenis van het Nederlandse kustgebied*, Utrecht 2013, p. 156.
- 6.) De *frana* wordt in de wetten uit alle Friese gebieden, waarvoor deze bronsoort is overgeleverd genoemd: Wester- en Oosterlauwers Friesland, Eemsgo en Riustringen. Verder komt de titel voor in de namen van enige gerechtsplaatsen: Franeker in Westergo en Vronen in West-Friesland (R.E. Künzel / D.P. Blok / J. M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200*, Amsterdam 1989, p. 376. Vronen komt in de 10^e/11^e eeuw ook voor onder de naam *Franlo*). In een rechtstekst uit Fivelgo is sprake van de *franawarve* (warf=gerechtsplaats). Zie: Heck, a.w., p. 171.
- 7.) Schuur, *Het ontstaan*, p.191-192.
- 8.) Schuur, *De plaatsing*, p.11-13.
- 9.) N.E. Algra, *Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, Doorn 1991, p. 237-279.
N.E. Algra, *De datearring fan it Skeltarjocht*, in: It Beaken 1991, p.1-33.
- 10.) Naast de onder noot 2 genoemde werken verwijst ik naar: Algra, *Zeventien Keuren*, p. 220-226.
N.E. Algra, *Oudfries Recht 800-1256*, Leeuwarden 2000, p. 58-61.
- 11.) Ph. Breuker, *Filiatie en datering*, in: Breuker (red.), a.w., p. 69-76, aldaar p. 76. Zie ook: Schuur, *De plaatsing*, p. 23-24.
- 12.) Ph. Breuker, *Tekstuitgave en vertaling*, in: Breuker (red.), a.w., p. 18-19. De originele tekst luidt: "Als die grave int land coemt/ ende hi overhereghe lude soeken zal/ so sal di sijnen vaene voeren/ die dien meen te eth bewaert/ So sal hi binne siner kne bi reide tve ende seventich susterlinghe/ eer hi dine mit rechte lede moghe".
De tekst heeft parallellen in de zgn. versie *Dr* van het *Oude Schoutenrecht* en in de *Willekeuren van de Vijfdelen*. Zie: N.E. Algra, *Concordantie op de uitgaven van de Landrechtredakties*, in: Breuker (red.), a.w., p. 270-273.
- 13.) Algra, *Rechtshistorische aspecten*, p. 140-155.
- 14.) W.J. Buma / W. Ebel, *Westerlauwerssches Recht I. Ius Municipale Frisonum. Deel 1 en 2.*, Göttingen 1977, deel 1, p. 82-85. (*Oude Schoutenrecht*, art. 22-25).
- 15.) *Ibidem*, p. 144-145. (*Zeventien Keuren*, no. 15).
- 16.) Algra, *Rechtshistorische aspecten*, p. 142 en p. 148-149.
- 17.) Algra, *Oudfries Recht*, p. 58-61.
- 18.) Henstra, *De wereldlijke positie*, p. 131-134.
- 19.) Wel is er een aanwijzing dat de Utrechtse bisschoppen sinds de tijd van bisschop Ansfried (995-1010) aanspraak op Westerlauwers Friesland maakten. Zie: H.Halbertsma, *Frieslands Oudheid*

- (diss.), z.pl. 1982, p. 226.
- 20.) Algra, *Rechtshistorische aspecten*, p. 165.
- 21.) Buma / Ebel, a.w., p. 136-137. Zie ook: Heck, a.w., p. 65 noot 21.
- 22.) Buma / Ebel, a.w., p. 74-127 (*Oude Schoutenrecht*, art. 20, 42, 50, 57, 63, 64, 66, 74).
- 23.) Algra, *Rechtshistorische aspecten*, p. 172-173.
- 24.) L. Weyhe, *Go*, in: *Lexikon des Mittelalters*, Band IV, München-Zürich 1989, kolom 1527.
- 25.) Algra, *Oudfries Recht*, p. 56-58.
- 26.) J.R.G. Schuur, *De grondslag van de sinds de 12^e door de Hollandse graven op Friesland gemaakte aanspraken*, in : *It Beaken* 1981, p. 165-174, aldaar p. 168. Zie ook : Halbertsma, a.w., p. 279.
- 27.) Algra, *Rechtshistorische aspecten*, p. 142.
- 28.) A. Janse, *De waarheid van een falsum. Op zoek naar de politieke context van het Karelsprivilege*, in: *De vrije Fries* 1991, p. 7-28, aldaar p. 18-19. Zie ook: J.R.G. Schuur, *De herkomst van het Karelsprivilege*, in : *It Beaken* 2005, p. 53-78, aldaar p. 62-64.
- 29.) N.E. Algra, *De zeilroute der officials door Friesland*, in: Breuker (red.), a.w., p. 254-269, aldaar p. 257 noot 16.
- 30.) G.F. thoe Schwartzzenbergh en Hohenlansberg, *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland*, Leeuwarden 1768, p. 200.
- 31.) *Ibidem*, p. 149-150.
- 32.) Breuker, *Filiatie*, p. 75.
- 33.) Buma / Ebel, a.w., deel 2, p. 447 (*Boetetaxen van Ferwerderadeel en Dongeradeel*, no. 104), p. 529 (*Boetetaxen van Wõnseradeel en de Vijf Delen*, no. 278), p. 552 (*Boetetaxen van Leeuwarderadeel*, no. 109). Voor Hunsingo, Fivelgo, Eemsgo en Riustringen verwijs ik naar de bewijsplaatsen die Algra heeft bijeengebracht. Zie: Algra, *Zeventien Keuren*, p. 221 noot 66. Opvallend is het voorbeeld uit Fivelgo waar de *frana* optreedt samen met *redgers*, dat zijn rechters die typerend zijn voor de tijd van de Friese vrijheid.